

‘ANDERS ALS MIJN TIJDGENOOTJES, ANDERS DAN GIJ ALLEN?’

Kinderlijk zelfbewustzijn in negentiende- en twintigste-eeuwse
jeugdherinneringen uit Nederland en Vlaanderen¹

Different from my peers, different from all of you. Children’s self-consciousness in childhood memories of the nineteenth and twentieth centuries in the Netherlands and Flanders

In speculations on changes in the self in the course of modern history it is generally assumed that conceptions of personality underwent profound changes. Autobiographies have been examined to look for evidence in the last few centuries. This article concentrates on memories of youth that were written in rapidly expanding quantities from the second half of the eighteenth century, as an expression of the enhanced value attributed to childhood since that time. Have there been substantial changes in the way the emergence of self-consciousness is represented in memories of youth from Flanders and the Netherlands?

De ontwikkeling van een gearticuleerd zelfbewustzijn heet de moderne mens te onderscheiden van de meer religieus georiënteerde, collectivistische, persoonlijkheid in de traditionele, voor-moderne samenleving.² Dit soort kloek generalisaties zijn sinds Jacob Burckhardts evocatie van de Renaissance-mens onderwerp van debat, waarbij afwisselend de aannemelijkheid kan worden geïllustreerd, anderzijds iedere uiting van individualisme gepareerd kan worden met manifestaties uit een vroegere periode. Dat verhindert niet dat ook sinds het begin van de moderne tijd steeds cesuren in de ontwikkeling van de persoonlijkheid aangewezen worden: de vestiging van een natuurwetenschappelijke traditie in de zeventiende eeuw, de achttiende-eeuwse Verlichtingsfilosofie, de romantische zelfreflectie. Allemaal verschijnselen waaraan het optreden van een Nieuwe Mens is opgehangen. Het debat over de ont-

1. Met dank aan Arianne Baggerman en Rudolf Dekker voor veelvuldig kritisch commentaar.

2. Roy Baumeister, *Identity, Cultural change and the struggle for the self* (New York 1986); Anthony Giddens, *Modernity and self-identity* (Cambridge 1991); H.F.M. Peeters, *Hoe veranderlijk is de mens? Een inleiding in de historische psychologie* (Nijmegen 1994); Kenneth Gergen, *The saturated self: Dilemmas of identity in contemporary life* (New York 2000).

dekking van het kind is een goed voorbeeld van de verwarring die ontstaat bij het speuren naar het optreden van een modern mensbeeld. Vanaf de vroege Middeleeuwen tot in de late twintigste eeuw is het kind pas kind geworden, volgens steeds weer nieuwe onderzoekers.³ Meestal is de beslissende omslag rond 1750 geplaatst, waarbij als symbolisch jaartal de verschijning van Jean Jacques Rousseau's *Émile ou de l'éducation* in 1762 hoort. Dat is in ieder geval in overeenstemming met het gevoel van de tijdgenoten, die algemeen het idee hadden dat er een nieuwe tijd aanbrak. Na 1800 is verder wel in elk decennium een gebeurtenis genoemd die als de geboorte van een nieuw type mensen en dus als een nieuw begin van de geschiedenis bestempeld is. Onder de titel *Andere tijden, andere mensen* heeft de psycholoog Wil Zeegers in 1988 nog zo'n cesuur in de tweede helft van de twintigste eeuw aangewezen. In actuele discussies wordt het woord *individualisering* gebruikt alsof dat iets is dat pas enkele decennia een rol speelt. Hoe wantrouwig word je als historicus niet, wanneer blijkt dat al enige honderden jaren achtereen er een gevoel geventileerd wordt dat de tijd steeds sneller gaat, dat er de afgelopen tien jaar meer veranderd is dan in een eeuw daarvoor.

Egodocumenten als bron voor veranderingen in het zelfbewustzijn

Egodocumenten en in het bijzonder autobiografieën zijn bij uitstek de bronnen waarin historici gezocht hebben naar het ten tonele komen van een moderne persoonlijkheid. Zoals Rudolf Dekker, die de visie op de jeugd in vroegmoderne Nederlandse egodocumenten bestudeerde, vaststelde, begonnen specifieke herinneringen aan de kindertijd pas rond 1800 goed los te komen.⁴ Waar hij een beeld moest oproepen aan de hand van vooral fragmentarische opmerkingen over de kindertijd en hij slechts een tiental samenhangende verslagen van een jeugd ter beschikking had, is de stroom autobiografieën waarin aan de kinderjaren uitvoerig belicht worden vooral na 1850 overweldigend. Ook in andere landen is opgemerkt dat jeugdherinneringen een gevestigd literair genre werden in het begin van de negentiende eeuw en dat de eerste autobiografieën geheel aan de kindertijd gewijd na 1850 begonnen te verschijnen.⁵ In afwachting van de resultaten van de inventariseringen van Nederlandse egodocumenten (gedrukte en ongepubliceerde) is het vooralsnog moeilijk te zeggen hoeveel autobiografieën met min of meer systemati-

3. Colin Heywood, *A history of childhood. Children and childhood in the West from medieval to modern times* (Cambridge 2001) in het bijzonder 'The quest for a turning point' 19-31.

4. Rudolf Dekker, *Uit de schaduw in 't grote licht. Kinderen in egodocumenten van de Gouden Eeuw tot de Romantiek* (Amsterdam 1995) 178 e.v.

5. Diana Bjorklund, *Interpreting the Self. 200 years of American autobiography* (Chicago 1998) 32.

sche aandacht voor de jeugd er uiteindelijk in het Nederlandse taalgebied zijn in de negentiende eeuw. De twintigste eeuw is nog minder in kaart gebracht.

Het materiaal in dit artikel komt uit een onderzoek naar jeugdherinneringen uit autobiografieën uit Nederland en Vlaanderen. Tot nu toe heb ik ongeveer 500 getuigen gevonden, daarvan schrijven ruim 300 uitvoerig over jeugd. Het in kaart brengen van mogelijke veranderingen in de beschrijvingen van het ontwakend zelfbewustzijn in Nederlandstalige jeugdherinneringen levert alweer een dubbelzinnig beeld op. Wat is er eigenlijk veranderd? Een eerste probleem is, dat het bestaan van die bron vaak genoemd is als een symptoom van die verandering van de moderne westerse persoonlijkheid. Het gevaar bestaat dus dat het bewijsmateriaal al bevat wat je wilt veronderstellen. Aan de hand van jeugdherinneringen kan in ieder geval vrij eenvoudig gedemonstreerd worden hoe iedere nieuwe generatie wordt grootgebracht met als voorbeeld de steeds wisselende modes in de vormgeving van het ego.

In het ingewikkelde debat over mogelijke veranderingen in de psychologische bewerktuiging van mensen in historische processen speelt het begrip identiteit een hoofdrol. De wijze waarop mensen zichzelf zien en beschrijven is een gebruikelijke invalshoek. Wat die identiteit precies inhoudt, varieert. Op zoek naar wat handzame trefwoorden om tot een operationalisering te komen van die identiteit blijken jeugdherinneringen daarin een grote rol te spelen. Verschijnselen van het eerste ontwakende zelfbewustzijn, de eerste herinneringen, zijn een opvallende ‘nieuwe’ verschijning in wat mensen over zichzelf vertellen in de laatste twee à drie eeuwen. Autobiografen hebben sinds ongeveer de tweede helft van de achttiende eeuw de moeite genomen om de angsten en fantasieën van hun kindertijd uitvoeriger op te schrijven dan daarvoor.⁶ Welke onderwerpen zouden ons in staat moeten stellen uit jeugdherinneringen bepaalde ontwikkelingen aan te wijzen? Een proces van modernisering van de persoonlijkheid zou moeten leiden tot sterker besef van het ontstaan van een zelfbewustzijn: eerste herinneringen, met speciale aandacht voor de herinneringen aan het in een flits doorbreken van een zelfbewustzijn, de zogenaamde *I am me* ervaringen. De veronderstelling dat de individualisering is toegenomen zou moeten blijken uit een sterkere uitwerking van het gevoel anders te zijn dan de andere kinderen. Gevoelens van eenzaamheid en isolement die daaruit voortvloeiden, zouden steeds veelvuldiger te vinden moeten zijn. Dit zijn met een groot woord de hypothesen voor dit artikel. Tenslotte komt de vraag aan de orde, in hoeverre de Nederlandstalige

6. Hugo Röling, ‘Kinderangsten in jeugdherinneringen uit Nederland en Vlaanderen 1750-1970’, in: Christien Brinkgreve e.a. (eds.), *Levensverhalen* (Amsterdam 2002) 136-157. Hugo Röling, ‘“Machteloos tegenover mijn dromen”. Fantasie en dagdromen in Nederlandstalige jeugdherinneringen’, in: *Nederlands Tijdschrift voor Opvoeding, Vorming en Onderwijs* 14 (1998) 100-113.

getuigen het ideaal van de zalige kindertijd reflecteren of juist een ongelukkige jeugd zijn gaan cultiveren.

Eerste herinneringen en de *I am me* ervaring

Eerste herinneringen vonden mensen eeuwenlang irrelevant, tot er een moment kwam waarop ze die wel gingen opschrijven. Men ging er iets belangwekkend in zien, maar vanaf dat moment is er niet veel ontwikkeling in het genre op te merken. Er is gewoon geen peil op te trekken. Eerste herinneringen zijn soms volkomen triviaal. Ook degene die ze met zorg opschrijft vraagt zich verbijsterd af waarom een bepaald onbenullig voorval of beeld nog zo scherp in het geheugen zit. Dat was twee eeuwen geleden al het geval, en dat rapporteren autobiografen nog steeds. De verzamelingen die ervan zijn aangelegd vertonen geen systeem.⁷ Is er iets veranderd in de manier waarop mensen de onthutsende ontwaking van hun zelfbewustzijn ervaren? Dat eigenaardige besef dat je naar jezelf probeert te kijken door de ogen van een ander. Dolf Kohnstamm schreef er een boek over: hij suggereert dat iedereen die ervaring doormaakt, maar niet veel mensen herinneren het zich.⁸ Wie zou het voor het eerst genoteerd hebben? Zou je dan een soort historisch nulpunt van zelfbewustzijn kunnen vaststellen? Ongetwijfeld zit de klassieke en ook de oosterse filosofie vol met relativerende zelfobservaties. Maar de *I am me* ervaring werd door de psycholoog Herbert Spiegelberg als naam gegeven naar aanleiding van een herinnering van J.P. Richter (1763-1825, schrijversnaam Jean Paul). Die geldt als de eerste echte formulering en is meteen een goed voorbeeld van een van de ingewikkeldste problemen van de autobiografieënonderzoeker. Dat verhaal van Jean Paul is namelijk een literaire conventie geworden, waardoor je je afvraagt of de herinneringen aan hetzelfde verschijnsel niet gesuggereerd zijn door deze indertijd veel gelezen auteur. Dat geldt misschien niet voor de eerste laconieke vermelding ervan in Nederland, maar die herinnering komt wel van een latere psychiater, voor wie eerste herinneringen ook een professionele betekenis hadden. ‘Mijn vroegste herinnering na mijn geboorte was toen ik, ongeveer 1½ jaar oud, over de grond kroop, van onder de tafel tevoorschijn kwam en vanuit een triomfantelijk gevoel “Mamma” riep en me tegelijk bewust werd, dat ik praten kon’.⁹ Ongetwijfeld wel bekend met Jean Paul was de grondvester van het egodocumentenonder-

7. Nico Scheepmaker, *De eerste herinnering* (Amsterdam 1988); Emile Brugman en Martin Ros (eds.), *Ik herinner mij* (Amsterdam z.j.); cf. Douwe Draaisma, ‘Flitsen in het duister’, in: *Waarom het leven sneller gaat als je ouder wordt* (Groningen 2001).

8. Dolph Kohnstamm, *Ik ben ik. De ontdekking van het zelf* (Amsterdam 2002).

9. C.J. Schuurman [1898], *Uit mijn leven* (Amsterdam 1982) 3-4. NB: tussen haken is in de noten het geboortjaar van de aangehaalde autobiografen weergegeven.

zoek Jacques Presser. Hij kon dan ook een precieze beschrijving geven van zijn ervaring toen hij ongeveer zeven jaar oud was. ‘Vreemd: ik kan mezelf nog in die tuin onderscheiden op een heel bepaald ogenblik, alsof ik toen bewust mijn beeld in een momentopname heb willen vastleggen: ik sta er op een vierkant stuk hout en roep mijn ouders, om naar me te kijken: ik vaar op een boot! Het eigenaardige is dat ik nou nog zeker weet, dat ik dit gedaan, maar ook dat ik mezelf hierin waargenomen heb, dat ik me eigenlijk toen van een ik in mijzelf bewust geworden ben’.¹⁰ De indruk dat een intellectuele scholing het zelfbewustzijn forceert dringt zich vaker op. Zo kwam de latere filosoof en classicus Cornelis Verhoeven thuis uit de bewaarschool, klom in een boompje en keek de huiskamer in. ‘Maar wat er vooral bij hoort is de blik terug van het weinig opwindende tafereel naar mijzelf en het wankele stronkje waar ik op stond, op dat moment de navel der aarde, en het besef: ik sta hier, en daar achter het raam is iets te zien waar ik nu naar kijk en waarvan ik heftig wil dat het geen zinsbegoocheling is, maar een bewijs van mijn thuiskomst. Uit die heftige wil werd mijn ik als getuige van mijn eigen leven geboren. Plotseeling en voorgoed kon ik niets meer zien zonder tegelijk ook te zien dat ik het zag en dat ik ernaar keek [...] Ik zag alles dubbel, daar waar het was en in mijn eigen hoofd’.¹¹

Schrijvers zijn zich steeds bewust geweest van de professionele verdubbeling van hun bewustzijn en ze hebben dat vaak met enige spijt geconstateerd. ‘Slechts is het misschien voor een schrijver gemakkelijker het verleden op te rakelen omdat hij nu eenmaal aan de beroepsziekte lijdt en altijd geleden heeft, zichzelf te zien leven’.¹² De jong gestorven Norbert Fonteyne meende zelfs dat zijn observatievermogen wezenlijk beschadigd was door zijn schrijverschap. ‘Het is voor de kunstenaar een ramp van meet af als een schrijver tegenover het leven te staan: het leven niet voor zichzelf maar voor rekening van het boek te ontdekken. Ik geloof niet dat er goede schrijvers uit zo’n verjaarde ambitie voortkomen. Het levensinzicht is vervalst! Ze leefden nooit als gewone mensen, ze liepen immer in de marge, en wilden zichzelf een tikje superieur. Het leven gaat bij hen iets opzettelijks worden, iets verkrachts, en smaakt naar papier en inkt’.¹³ De obsessie van het streven naar wetenschap, waar je zo moet oppassen dat je metingen niet beïnvloeden wat je wilt meten en dat het observeren van een verschijnsel dat verschijnsel verandert, blijkt in het egodocumenten onderzoek ook van toepassing.

Achteraf wisten autobiografen nauwelijks meer wat hun was overkomen. Een jongen had zitten lezen in een Vlaamse almanak. ‘Ik keek op van het blad

10. J. Presser [1899], *Louter verwachting* (Amsterdam 1985) 38.

11. Cornelis Verhoeven [1928], *De glans van oud ijzer* (Baarn 1996) 17.

12. Jeanne van Schaik-Willing [1895], *Ondanks alles* (Amsterdam 1955) 9.

13. N.E. Fonteyne [1904], *Kinderjaren* (Sloten 1986, oorspronkelijk 1939) 95.

naar buiten, waar niets veranderd was. Maar ik zag de dingen anders, ze waren meer dan voorwerpen, ze waren tegelijk tekens van een bovenwereldse werkelijkheid geworden’.¹⁴ Het leek bijna een mystieke ervaring. ‘Ik herinner mij een avond, dat ik na het eten nog even den tuin in mocht en onder den meidoorn zat met mijn rug tegen den stam en mijn knieën opgetrokken: het was tusschen licht en donker, alle geluiden stierven, en tusschen de kale takken rees kalm de zilveren maan. En opeens was het of de tijd, het oogenblik, van mij afviel (ik kan niet goed uitdrukken wat er precies gebeurde) en ik opgeheven werd tot een geheel andere wijze van bestaan; het was of ik ijler werd maar ook oneindig veel grooter en wijder, zoo wijd dat ik den ganschen avond om mij heen vulde, en dat ook de avond zelf en de dingen die er in stonden één met mij werden, en dat ik “alles” begreep’.¹⁵

Tot in deze tijd beschrijven jeugdherinneraars het mysterie van het geheugen en in het bijzonder die momenten van schijnbare *total recall* als iets angstigs en tegelijkertijd als een bron van zekerheid. ‘De herinnering was een martelwerktuig dat zijn hersenen radbraakte, [...] Hij ziet alle details, alle plaatsen nog. Hij ziet hoe zijn moeder in de kamer staat, [...] Maar wat doet het er toe? Wat werkelijk van belang is, waar het om gaat is dat hij de sfeer nog precies zo voelt, het licht ziet dat over alles hing, de geur van de dingen opsnuift. Niet dat hij op een schommel zat is in zijn herinnering het belangrijkste, maar het geluksgevoel dat hij daarbij had. Niet hoe zijn moeder in de kamer stond ontroert hem het meest, maar de sensatie van stilstand die hij daarbij beleefde. Alles was één moment veilig, eeuwig, verankerd, warm. [...] Het is toen, en het is nu’.¹⁶ Doordat steeds meer van dit soort belevenissen opgeschreven zijn, kunnen we ze nu makkelijker begrijpen. Zonder voorbeeld kregen ze eerder de vorm van een schokkende mystieke ervaring die leek op het ontwaken van een religieus bewustzijn in autobiografieën die om een bekeringsgeschiedenis draaien.

Je wordt als onderzoeker wantrouwig als blijkt dat iedereen zich anders gevoeld heeft dan de anderen, dat iedereen anders wil zijn geweest. De vroegste en de meest recente autobiografen stemmen daarin overeen. ‘Ik had dikwijls het gevoel dat ik anders was als mijn tijdgenootjes, maar nooit, dat durf ik zeggen, vond ik de minste reden om te denken dat ik meer was’.¹⁷ ‘Och, ik dacht toen al zoo anders dan gij allen’.¹⁸ Dit soort getuigenissen zijn tot in de autobiografieën die nu verschijnen te vinden. Wie van de generatie die tot bewust-

14. André Demedts [1906], *De dag voor gisteren* (Brugge 1966) 30.

15. Godfried Bomans [1913], *Dagboek van een gymnasiast* (Amsterdam 1993) 16-17.

16. Gerrit Komrij [1943], *Verwoest Arcadië* (Amsterdam 1980) 103-104.

17. K. Hooijer-Bruins [1817], *Domineesdochter in 's Graveland – Domineesvrouw in Zaltbommel* (1981, oorspronkelijk 1884) 1, 78.

18. Bas Veth [1860], *Verhoudingen ‘van man en vrouw’* (Nijmegen 1912) 15.

zijn was gekomen in de jaren 1880 herinnerde zich niet het gevoel geheel uniek te zijn geweest? Ik was geheel anders dan alle anderen. Ik was heel bijzonder, is een eeuw later het thema van de sterk verdichte evocatie van zijn jeugd van Gerrit Komrij.¹⁹ ‘Wij hoorden eigenlijk nergens echt bij en ik hoorde er helemaal niet bij. Vanaf mijn vroegste jeugd heb ik mijzelf als anders en afwijkend ervaren. Mijn moeder stimuleerde dat deels bewust, deels onbewust. Wilde ik mijn anderszijn wel eens een keer vergeten, dan herinnerde mijn omgeving, vriendjes, vriendinnetjes en hun ouders mij er wel aan. Ik was een vreemd jongetje, met vreemde fantasieën en fantastische verhalen’.²⁰ Toch is er iets veranderd: het anders zijn is zo sterk een cliché geworden dat een enkeling voorzichtig de overweging toelaat dat enig conformisme wel praktisch was. ‘Mijn eenzelveheid uitte zich in een zekere gemakzucht – ik wilde niet onnodig verschillen van anderen’.²¹ Een conclusie over een mogelijke ontwikkeling in het gevoel ‘anders’ of ‘gewoon’ te zijn geweest is blijkbaar niet te trekken.

Ben ik nog het kind dat ik was?

Diezelfde onbeslistheid is van toepassing op het oordeel van de autobiografen over de vraag of ze sinds hun kindertijd erg veranderd zijn. Heel wat autobiografen hebben zich afgevraagd: ben ik nog het kind dat ik was? De meningen hierover staan loodrecht op elkaar. *The child is father to the man*, luidt enerzijds de ijzeren formule van William Wordsworth, door Hendrik Conscience rond 1855 verwoord. ‘Het is eene natuurwet: zooals het kind was zal de man zijn. Het *ego*, het *ik*, voor zooveel men alleenlijk de inborst bedoelt, is niets anders dan het geheel der indrukken, die men in zijne kindsheid heeft ontvangen; en, hoezeer eene latere opvoeding en latere omstandigheden den uiterlijken mensch wijzingen, het kind blijft immer van binnen in hem voortleven’.²² Het prepsychoanalytisch gebruik van het woordje *ego* klinkt hier zeer modern. Jan Ligthart gaf blijk van hetzelfde idee. ‘In mezelf vind ik nog in alle opzichten het kind terug’,²³ en Lode Zielens bevestigde dit in zijn overtuiging dat een mens ‘toch altijd het kind blijft dat hij eens is geweest’.²⁴ Maar anderzijds betwijfelen de meeste autobiografen dit van harte. ‘Dat ik ben het zelfde wezen als het kind, dat daar toen was’, kon Lodewijk van Deysel niet met zekerheid

19. Gerrit Komrij [1943], *Verwoest Arcadië* (Amsterdam 1980) passim.

20. Pim Fortuyn [1948], *Babyboomers* (Utrecht 1998) 48.

21. Gerrit Krol [1934], *De oudste jongen* (Amsterdam 1998) 55.

22. Hendrik Conscience [1812], *Geschiedenis mijner jeugd* (Brussel 1912, oorspronkelijk 1888) 41-42.

23. Jan Ligthart [1859], *Jeugdherinneringen* (Groningen 1913) 62.

24. Lode Zielens [1902], *Herinneringen van toen* (Antwerpen 1942) 8.

zeggen. ‘Ik gevoel er niets van hetzelfde wezen te zijn. Ook weet ik niet of men wel zeggen kan hetzelfde wezen te zijn. Het object is natuurlijk het zelfde. Maar wat verbindt mijn geest thans aan dien eersten vorm? Niets, dan wat herinneringsvoorstellingen’.²⁵ Juist in de beschrijving van de vervreemding van het kind dat ze waren, zijn de herinneringen het meest overtuigend. Just Havelaar keerde terug in het dorp waar hij als kind had gewoond. Er was niets veranderd, zelfs een dorpsgek van vroeger was er nog. ‘Alleen de kinderen, Mietje, Keesje, Jantje en het teedere Sophietje, die waren er niet meer. En ik zelf, die eenmaal hier geloopt had, bestond die nog wel? Was degeen, die nu hier zat wel dezelfde als die andere van toen? Als een angst besloep me deze vraag. Want waarlijk, niettegenstaande de scherpte en de veelheid van mijn herinneringen, kon ik mij in dat oude zelf ter nauwernood herkennen’.²⁶ Carry van Bruggen herinnert zich hoe ze als kind zich probeerde voor te stellen hoe ze later zou worden. ‘Stel je toch voor, dat alles aan-je-zelf ook eenmaal zoo vreeselijk groot en lang en breed zal zijn! Ben je het dan eigenlijk nog wel “zelf”? Zelf., zelf., het is een raar woord; als je het lang achter elkaar zoudt zeggen, zou er geen klank meer aan zijn, en geen beteekenis meer aan zijn, dat weet ze heel goed, zoo speelt ze soms met woorden, ’s avonds in bed’.²⁷ Er was een kloof ontstaan. ‘Wanneer een volwassen persoon ik zegt over zichzelf als kind, is er altijd iets vervalst’ vond Edgar du Perron.²⁸ ‘Ik grinnik als ik mensen hoor zeggen: ik zie mijzelf terug die dag in september [...]. Ons geheugen is geen geijkte verrekijker. Wij kunnen alleen nog wijzen en nooit meer raken’.²⁹

Het zich herinneren dat je iemand was die je nu niet meer begrijpt, vergt een zekere mentale acrobatiek. ‘Hoezeer verandert in een halve eeuw het gedachtenleven van een en dezelfde mens niet?’ De van zijn katholieke geloof gevallen dichter Bertus Aafjes dacht dat hij nauwelijks een zinnig woord zou kunnen wisselen met de jongen die hij eens was, ‘met zijn half middeleeuwse denkbeelden over de zin van het leven, over liefde en dood, en dat wij op aarde waren om God te dienen en daardoor in de hemel te komen’. Aafjes was zich duidelijk bewust van de problemen met het geheugen. ‘In hoeverre scheppen wij het beeld van onze jeugd naar het beeld en de gelijkenis van onze latere levensjaren? Hoe moeilijk is het niet jeugdervaringen in hun eigen verhoudingen en kleuren weer te geven’. Maar: ‘toch wil ik een poging doen deze jeugdherinneringen zo nauwgezet mogelijk te schrijven vanuit hun eigen dimensie, al zijn jeugdherinneringen natuurlijk vaak losgezongen van hun oorspronke-

25. L. van Deyssel [1864], *Gedenkschriften* (Amsterdam 1924) 24.

26. Just Havelaar [1880], *De weg tot de werkelijkheid* (Arnhem 1926) 17-18.

27. Carry van Bruggen [1881], *Het huisje aan de sloot* (Amsterdam 1926, oorspronkelijk 1921) 145.

28. E. du Perron [1899], *Het land van herkomst* (Amsterdam 1989, oorspronkelijk 1935) 84.

29. Karel Jonckheere [1906], *De vogels hebben het gezien* (Brugge 1968) 11.

lijke betekenis [...]'.³⁰ Voor Aafjes was het een inspanning zich in te leven in een vreemd geworden vroeger. Anderen vonden het vooral beschamend uitingen van hun jonger ik tegen te komen. Het terugvinden van zijn eerste gedichten deed Pierre H. Dubois streng uitvallen naar de puber die hij was geweest. 'Het aanvankelijke gevoel van vertedering dat de herlezing van zoiets wekt, maakt al gauw plaats voor een veel onaangenamer gevoel van gêne'. Jeugdige onkunde is een excuus: 'je bent niet verantwoordelijk voor de jongen die je toen was'. Maar de biologische band maakt dat je blijft voelen 'dat je aansprakelijk blijft voor die vroegste elucubraties. Maar ik weet dat ik er niets meer mee te maken heb. Met vreemde ogen lees ik in die schriften [...]'.³¹ De meeste autobiografen voelen dat ze veranderd zijn. 'Met de beste wil van de wereld kan ik me niet meer herinneren wat me die dagen het meeste bewoog'.³² Of het onderkennen van dit probleem de daarna ondernomen pogingen toch hun jonge jaren in beeld te brengen betrouwbaarder heeft gemaakt blijft onzeker.

Zalige en onzalige jeugd

In het debat over de uitvinding van het kind is wel komen vast te staan dat de grilligheid en willekeur waarmee kinderen bejegend werden 'vroeger' veel groter was dan in de moderne tijd, of in ieder geval de norm geworden is in een aantal moeilijk te onderscheiden fasen. Lawrence Stone wekte in 1977 verontwaardiging met zijn veronderstelling dat praktisch iedereen in de zeventiende eeuw psychisch verminkt moest zijn geweest door mishandeling van het merendeel van de kinderen in hun jeugd.³³ Waren alle kinderen dus ongelukkig in die tijd? Bronnen genoeg die dat beslist tegenspreken; zeker in de Nederlanden.³⁴ Buitenlandse reizigers viel het op hoe vrijgevochten de kinderen hier waren en hoe mild ze behandeld werden. Toch was het pas in de achttiende eeuw dat er een ware cultus van de kindertijd de overhand kreeg. In de romantische verheerlijking van het kind werden kinderen superieur geacht aan de bedorven volwassenen. Dit sloot aan bij een oudere traditie van het onschuldige kind, maar werd nu een veel algemener aanvaard idee in een omkering van waardering van de levensstadia. Toch is het onduidelijk of er in de behandeling van kinderen veel veranderde. Daarentegen staat onomstotelijk vast dat er wel een omwenteling plaatsvond in de manier waarop over kinderen en opvoeding gedacht werd. De kindertijd promoveerde van een periode die per definitie overschaduw werd door vernedering, onmacht en

30. Bertus Aafjes [1914], *De sneeuw van weleer* (Amsterdam 1987) 36-37.

31. Pierre H. Dubois [1917], *Hermetisch en besterd* (Den Haag 1987) 28.

32. Willem Oltmans [1925], *Memoires 1925-1953* (Baarn 1985) 31.

33. Lawrence Stone, *The family, sex and marriage in England 1500-1800* (Londen 1977).

34. Dekker, *Uit de schaduw*.

gevaar naar een tijd die onbezorgd, zalig, vol koestering en bescherming hoorde te zijn. Voor autobiografen veranderde het van een zo snel mogelijk doortrokken gebied in de eigen geschiedenis (liefst via een aantal rituele momenten) tot een mythisch oord van persoonlijke nostalgie. Dat gold voorlopig alleen voor die kinderen die de nieuwe cultus van de kindertijd in hun eigen verleden konden projecteren. Voor anderen werd het autobiografisch verslag een ontsnapping uit de hel. Daar konden heel reële oorzaken voor zijn, maar juist in de loop van de laatste twee eeuwen werd een ongelukkige jeugd ‘*a writers goldmine*’ (Graham Greene) waarbij het opvalt hoe de ondoorgroendelijkheid van kinderleed in een objectief voorspoedige omgeving deze schrijvers en hun publiek ging fascineren.

Is er een historisch patroon te ontdekken in de zalige jeugd in benarde omstandigheden of in een bevoorrecht milieu; de onzalige jeugd in ellende of juist zonder voor de hand liggende aanleiding? In eerste herinneringen zijn angst, schrik en heftige gevoelens van onbehagen vanaf het begin te vinden naast pure en schijnbaar onverstoorbare gelukzaligheid. Als we verder kijken welke ontwikkeling er te zien is in de reflectie op de vraag of een jeugd in het algemeen als zalig of onzalig beleefd is, vertoont zich hetzelfde patroon. Sommigen van hen die de sfeer van hun eerste herinneringen onzalig noemen of die een onheilservaring documenteren zijn evenwichtige, succesvolle mensen geworden. Bij anderen is de toon gezet voor een beklemd leven. En omgekeerd: sommigen hebben levenslang hun verloren jeugdparadijs betreurd. Anderen, de echte geluksvogels, hebben een gelukkige jeugd vervolgd met een tevreden actief leven in zalige erkentelijkheid voor het bestaan.

O dierbaar perk van drie tot zeven jaren,
 Als ieder voorwerp 't oog bekoord, het harte streelt:
 Och! of ze zonder einde waren,
 Als alles lacht en alles speelt! –
 Beminlijk kind! Speel, nuttig U deez' dagen,
 Want 's werelds grootheid schaft aan ons 't genoeg niet,
 Dat U, door Uwen houten wagen,
 En door Uw kaartenhuis geschiedt.

Deze regels van Onno Zwier van Haren, zeer passend als motto gebruikt voor een van de eerste uitvoerige jeugdherinneringen in het Nederlands, zijn een vroege neerslag van de cultus van het kind in de Nederlanden.³⁵ Samen met het nog vaker geciteerde vers waarmee Nicolaas Beets zijn schets ‘Jongens-

35. H.F. Deel [1784], *Een Haagsch patriciër in den Franschen tijd* (Zutphen 1953) 14. Ook instemmend geciteerd in de jeugdherinneringen van Elise van Calcar, [1822] *Op de grenzen van twee werelden* (Den Haag 1877) 98-99.

dagen' in de *Camera obscura* opende, werd het symbool voor de veranderde instelling tegenover kinderen in de periode 1750-1850.

Hoe zalig als de jongenskiel
 Nog om de schouders glijdt
 Dan is het hemel in de ziel
 En alles even blijd.

Ook Beets eindigde zijn naar een Duits voorbeeld bewerkte lofzang met een nooit aangehaalde, grimmige waarschuwing:

Haast zult ge op school gekortwiekt zijn
 Uw vreugd loopt snel naar 't eind.

Het is de perfecte dubbelzinnigheid: kinderen werd voorgehouden dat ze bevoorrecht waren, maar tegelijkertijd werd hen de dreigende volwassenheid aangezegd. Het valt op dat Beets tot ver in de twintigste eeuw aangehaald wordt, maar dan steeds met de bedoeling om hem tegen te spreken. Althans wat het eerste couplet betreft. Dat de school een gemene gevangenis was, is de mening van de overweldigende meerderheid van jeugdherinneraars, maar dat is een ander onderwerp. Een gelukkige jeugd werd dus niet in het algemeen de ervaring. Nee, de jeugd was domein van zorg, angst en verdriet waaraan men ontsnapt was. Dat gevoel is er altijd geweest, maar daarnaast zijn er steeds volkomen authentieke getuigenissen van gevoelens van veiligheid en liefde, van geluk en genot later nooit meer te evenaren. Zalig of onzalig, wat zegt dat? Mijn indruk is dat van de autobiografieën die er zich over uitlaten iets meer dan de helft een gelukkige jeugd rapporteert. Als je iets verder kijkt, blijkt die zaligheid tot een bewustzijn te zijn geworden omdat de krenkingen die het volwassen worden met zich mee bracht zo pijnlijk in het geheugen vastliggen. 'We leven het zaligst in ons verst verleden' is de dichtregel van Edgar du Perron waaruit door een andere dichter de titel voor haar jeugdherinneringen is gekozen. Maar dat 'verst verleden' is natuurlijk onaantastbaar voor iemand wier kindertijd afgesloten werd met een oorlog waarin ouders en familie werden uitgemoord.³⁶ Omstandigheden waardoor iemand tot het neerleggen van de kindertijd overging kunnen de kleur ervan zo sterk bepalen: Theo Thijssen maakte zijn hele leven de indruk van een gedreven optimist. Het heimwee waarvan *In de ochtend van het leven* doortrokken is, ligt voor de hand als je weet dat Thijssen schreef kort voor en in het begin van de Tweede Wereldoorlog. Alles moet toen zo dreigend en afschuwelijk hebben geleken vergeleken met de late negentiende eeuw, ook al was het toen zo

36. Hanny Michaelis [1922], *Verst verleden. Jeugdherinneringen* (Amsterdam 2002).

sober, zo niet arm. Tellen heeft niet veel zin met dit soort bronnen, maar zeker is wel dat onzalig veel minder vaak dan zalig als kwalificatie van de jeugd te vinden is.

Expliciete zaligheden zijn eerst verwoord door kinderen uit de elite, waar de cultus van de kindertijd kennelijk aangeslagen was. ‘Alles wat bij mij de eerste ontluiking van mijn leven omringde, ademde niets dan vreugde en vergenoegen, ik zag niets dan blijde en vergenoegde gezichten om mij henen zoodat ik nog geen denkbeeld had dat er ook treurige en onvergenoegden konden zijn. [...] Zoo waren de eerste jaren van mijn kinderlijke leeftijd eene aansenschakeling van genoegens, die uit het belangrijk tijdperk waarin ik geboren ben en den stand mijner ouders voortvloeiden, waarvan zich mijne nakomelingschap welhaast geen denkbeeld meer zal vormen’.³⁷ ‘De geheele huishouding was steeds in een bedaarde, liefderijke stemming. Ik kan mij niet herinneren dat er een hard woord werd gesproken. Stil en bedaard ging alles geregeld voort, omdat alles hoogst eenvoudig was. [...] Zoo vlooden mijne kinderjaren voorbij, vrij en ongedwongen, steeds geliefdskoosd door mijn grootouders’.³⁸ De nostalgie naar die wereld van het *ancien régime* lijkt in de loop van de negentiende eeuw alleen maar sterker te worden: de wereld werd steeds haastiger en ingewikkelder. ‘Nooit kan ik dat paradijs vergeten, waar ik als kind idealen droomde en in latere jaren verledenheid en toekomst voor mijnen geest liet zweven, of mij zoo gaarne verdiepte in de zoete herinneringen uit dien eersten tijd. Hoe rein en onschuldig is het kinderhart in dien lentemorgen des levens. Hoe menig uur van onuitsprekelijk vreugdegevoel is mij daarvan nog bijgebleven’.³⁹ ‘Ik spreek het met dankerkentenis uit: ik baadde destijds in weelde en genot. Gedragen door de liefde mijner ouders groeide ik op. Ik leerde met lust en had de schoonste gelegenheid tot beproeving mijner eigene krachten. Ik kon mij geheel overgeven aan de vreugde, die de litteratuur mij schonk, te midden van de genietingen der natuur, waaraan het zelfs niet ontbreekt in de eenvoudigste omgeving, ver van bergen, rivieren en zeeën’.⁴⁰ Honderd jaar later zijn dat nog steeds de woorden waarmee een oud geworden man de wereld van zijn jeugd prijst. ‘Wij leefden in grote eenvoud en waren gelukkig’.⁴¹

‘Ons, Burgerschaar van de Put, [de familie Burger woonde in Leeuwarden “Bij de Put”] is het lot buitengemeen goedgezind geweest. Welk een verstandige liefde van boven af: wat een bedrijvigheid en levensvreugde in dat grote gezin!⁴² Dit zijn paradijsherinneringen; daaruit verdreven te zijn door

37. Deel [1784], *Een Haagsch patriciër*, 15 en 40-41.

38. Q.M.R. VerHuell [1787], *Levensherinneringen 1787-1812* (Westervoort 1996) 7 en 11.

39. O.G. Heldring [1804], *Leven en arbeid* (Leiden 1881) 6.

40. J. Moleschott [1822], *Voor mijne vrienden* (Arnhem 1895) 26.

41. Bertus Aafjes [1914], *De sneeuw van weleer* (Amsterdam 1987) 49.

42. Hendrik Burger [1864], *Leeuwarder jeugdherinneringen* (Amsterdam 1949) 4.

het volwassen worden is iets waar menigeen nooit overheen gekomen lijkt. ‘Adam en Eva hebben in geen weelderiger lustoord hun onschuld genoten en – verloren, dan waarin ik de Augustusmaanden van mijn vierde tot mijn achtste jaar doorbracht’ wist de uiteindelijk in reddelose depressie verzonken François Haverschmidt.⁴³ Al waren er ook die het hele leven als een opeenvolging van zaligheden beleefden. ‘Misschien was die eerste Hilversumsche tijd het beste mijner paradijzen’.⁴⁴ Zonder aarzeling, ook wel met wat ironie, wordt de herinnering aan kindergeluk als het grootste geluk in het leven aangewezen door een jongen die met Sinterklaas een kleurige hoepel met blikken rinkelbellen van wel 30 cent kreeg waar hij verlangend naar had gekeken in een winkelatalage in Assen. ‘Daar lag – geloof het of niet – de hoepel. DE hoepel! MIJN hoepel!! En ’t was nog maar nauwelijks licht buiten, of de “zilveren” bellen van mijn veelkleurige hoepel klonken triumfantelijk door de stilte van ’t Holtesch [...] Het was toen, in dien vroegen morgen van den zesden December 1878, dat ik het hoogtepunt van mijn aardsche zaligheid bereikte – nooit meer te evenaren aan deze zijde van de ons allen wachtende Poort, die ons scheidt van het Groot Onbekende’.⁴⁵ Jan Fabricius had er niet op gerekend dat zijn vader, knecht bij drukkerij Van Gorcum, zich een dergelijk cadeau kon veroorloven. De getuigenissen van arbeiders- en kleine middenstandskinderen zijn meestal veel laconieker van toon. ‘Van mijn jaren vóór mijn twaalf-dertiende bewaar ik de beste herinneringen; ik was gezond, [...] er was geen gebrek en Moeder kon goed koken; ik kon mijn vrije tijd doen wat ik wilde; had op het Plein [het Frederiksplein in Amsterdam waar de ouders van de latere minister van onderwijs G. Bolkestein een melkzaak dreven] plezier met mijn buurvrienden, en op school was ik een van de beste leerlingen’.⁴⁶ ‘Ik had goede jeugdijaren in Lemmer en wij waren als familie goed gezond’.⁴⁷ De grote kwetsbaarheid van een gezin als een ouder ziek werd was kennelijk uit eigen waarneming in de omgeving goed tot deze jongens doorgedrongen.

Al die gelijkkluidende geluksbetuigingen: het gaat maar door. Ik zei al: tellen heeft geen zin, maar het zijn er veel meer dan de behoedzame verkenningen van het eigen ongeluk. Naarmate de evocatie van een gelukkige of ongelukkige jeugd een vaste plaats kreeg in het literaire repertoire werden de voorstellingen gedetailleerder, sprookjesachtiger en niet verder uitgelegd. ‘Het is heel vroeg in den morgen. Mijn ouders slapen nog in hun ledikant, Het is

43. F. Haverschmidt [1835], *Familie en kennissen* (Amsterdam 1981, oorspronkelijk 1879) 24.

44. L. van Deyssel [1864], *Gedenkschriften* (Amsterdam 1924) 11.

45. Jan Fabricius [1871], *Jeugd-herinneringen van een Asser jongen* (Assen 1946) 36.

46. G. Bolkestein [1871], [autobiografie, ongepubliceerd] (1954) [24].

47. Teade Wouda [1913], *Memoires van Teade Wouda, oud-pistonist, oud-dirigent, recesent Leeuwarder Courant en een aantal streekbladen* z.j. [1989], typoscript Provinciale Bibliotheek Friesland, Leeuwarden 7.

een groote, lage kamer met een groene balken-zoldering. [...] Het is heel stil in de kamer. Ik zit rechtop in mijn bed, dat dichtbij de ramen staat, en ik heb, om mee te spelen, den zak, dien mijn moeder onder haar japon draag. Hij zit vol heerlijkheden, die glimmend zwarte zak: een leeren beursje met blinkende sterretjes erop, en een potloodje...⁴⁸ In deze intieme scènes wordt het geluk verder in kaart gebracht, het valt op dat die tot en met de huidige dag opgehangen worden aan momenten in de vroege ochtend: het kind is wakker geworden. ‘Ik sliep in een kleine kamer aan de straatkant. ’s Morgens vroeg haalde vader me uit bed. Hij droeg me naar de keuken aan het andere einde van de gang. Vader at havermout uit een groot bord en ik uit een klein. De zon stond nog laag en scheen door mijn slaapkamer naar binnen, de gang in, tot in de keuken. In het gouden licht dansten ontelbare stofjes. Voordat vader naar de fabriek ging, bracht hij me naar het grote bed in de achterkamer waar moeder lag te slapen. Hij stopte me bij haar onder de dekens en liep de trap af. Zacht viel de buitendeur in het slot. Vaders voetstappen klonken hol in de straat’.⁴⁹ ‘Mijn oudste herinnering: Ik word wakker’. Tessa de Loo weet nog hoe een zonnestraal op de deken viel. ‘Ergens op de achtergrond hoor ik mijn moeder lopen. Ik ben diep, diep tevreden’.⁵⁰

Zoekend naar hun eerste jeugd raken autobiografen zich bewust van de mechanismen die het geheugen sturen. ‘Tot mijn zesde jaar had ik een gelukkige jeugd en mijn vader een gelukkig leven. Ik weet me dan ook weinig te herinneringen uit die tijd, deels doordat de ijle herinnering nog pas begint zich tot geheugen te verdichten [...] deels doordat het geluk [...] weinig scherpe en diepe sporen groeft in ’s mensens ziel’.⁵¹ Het geluk heeft geen geschiedenis, dat weten we steeds beter. ‘Ik was in die eerste jaren van mijn leven zo gelukkig dat ik mij er niets meer van herinner’.⁵² De zaligheid van de jeugd kon uiteindelijk ook een kunstmatige illusie lijken, die door ouders voor de kinderen in leven geroepen was. En dan wist je al niet meer of dat nu ideaal was geweest. Hella Haasse had wel een vermoeden van ‘andere werkelijkheden’ maar kreeg pas veel later, na haar twintigste jaar, de behoefte om te treden uit de ‘paradijselijke vluchtheuvel die mijn ouders voor zich en ons hadden opgeworpen midden in een wereld vol gevaar’.⁵³

48. Carel Scharten [1878], *Het verloren paradijs* (Amsterdam 1939) 1.

49. Jo Juda [1909], *De zon stond nog laag* (Nieuwkoop 1975) 5.

50. Tessa de Loo [1946], in: *Ik herinner mij* (Amsterdam z.j. [1988]) 103.

51. J. Hemelrijk [1888], *Mijn kinderleven* (Arnhem 1969) 17.

52. Maarten 't Hart [1944], *Het roer kan nog zesmaal om* (Amsterdam 1984) 23.

53. Hella S. Haasse [1918], *Zelfportret als legkaart* (Amsterdam 1954) 130.

De toon wordt in de loop van de twintigste eeuw jovialer. ‘Grote goden – wat heb ik een lol gehad als jongen!’⁵⁴ De incidenten klinken niet minder authentiek. ‘Wie bij het voetballen op het brede trottoir van de Oude Dijk de bal over het traliehek schopte, was moreel verplicht hem op straffe van buitensluiting uit de gemeenschap langs deze route [uit een bewaakt terrein] op te halen. Een riskante onderneming. De vernedering gesnapt te worden. Mogelijk politie aan de deur. Een sociale schande van de eerste orde. Wie zonder kleerscheuren in bezit van de bal terugkeerde, was de held van de dag. Eenmaal heb ik dit kunststukje volbracht. Ik voelde mij voor het leven geslaagd, een gevoel dat ik nog niet ben kwijtgeraakt’.⁵⁵

Onzalig

Als de getuigenissen van een gelukkige jeugd meestal als meer van hetzelfde klinken, dan is de manier waarop een ongelukkige jeugd verwoord werd, wel veranderd in de laatste twee eeuwen. Aanvankelijk vrij laconiek, maar met opgaaf van redenen; later steeds meer met onbegrip achteraf waarom iemand zich zo had gevoeld. Een zeekapitein die al op veertienjarige leeftijd naar zee ging had het daar aanvankelijk heel hard. Zijn verhaal waarin hij een leven vol tegenslag rapporteert begint als volgt: ‘Mijne eerste jeugd is schier vreugdeloos voorbijgegaan, van mijn vierde jaar af herinner ik mij nog zeer goed wat mij bejegend is, en hoe weinige genoegens van den kinderlijken leeftijd mij te beurt vielen’.⁵⁶ Genoegens van de kinderlijke leeftijd: er leefde toen dit zo genoteerd werd rond 1890 inmiddels het idee dat kinderen daar recht op hadden. Er zijn zoveel mensen die absoluut niet meer weten, waarom ze zo ongelukkig waren als kind. Rond het midden van de negentiende eeuw opgroeiende meisjes hebben heel uitgesproken herinneringen op papier gezet aan het ongelukkig zijn als kind, zonder dat daar achteraf beschouwd een duidelijke aanleiding voor was. Maar het is wel de periode die niet alleen door feministen wordt aangewezen als een tijd met een zeer onbevredigend, in ieder geval eenzijdig toekomstperspectief voor vrouwen uit de middenklassen. De schilderes Wally Moes wist zeker dat ‘alles wat ik mij uit die eerste kindertijd herinner somber gekleurd’ was. Maar waarom? ‘Welk vergrijp, verzuim of conflict der natuur deed zich daar gelden? En hoe kwamen die mooie gemakkelijk-levende moeder en die tevreden, naar lichaam en ziel gezonde vader aan dat ziekelijke, iezegrimmige kindje?’⁵⁷ Ook de latere Belgische schrijfster

54. Piet Bakker [1897], *Jeugd in de Pijp* (Amsterdam 1946) 47.

55. Bergman [1921], *De tijd te lijf* (Amsterdam 1994) 67.

56. J.A.N. Schagen van Leeuwen [1823], *De ondergang van de Cornelia* (Den Haag 1934) 17.

57. Wally Moes [1856], *Heilig ongeduld* (Antwerpen 1961) 12 en 14.

Virginie Loveling huilde voortdurend. ‘Dat gezaag verveelde de groten in huis; men stak mij buiten, zodra ik begon: en mij werd later als een geestigheid verteld, dat ik eindelijk uit eigen beweging de glazen kamerdeur opende en vertrok, als een tranenbui mij overkwam’.⁵⁸ Toch beroepen deze vrouwen zich allerminst op een feministisch slachtofferschap. De schrijfster Anna de Savornin Lohman zette er zich zelfs hevig tegen af, hoewel ze zeker reden tot klagen had: zij moest haar zieke moeder gezelschap houden terwijl haar broertjes lekker buiten speelden, zij mocht niet naar het gymnasium. ‘Ik had geen jeugd...’ Voorzichtige woorden van kritiek aan het adres van haar ouders zijn er wel. ‘Waarom ik die misères vertel?’ Anna de Savornin Lohman wilde juist duidelijk maken ‘hoe onjuist de voorstelling dikwijls is van gelukkige jeugd, omdat in 99 van 100 gevallen de jeugd der meesten onzer wordt vernietigd en vergald, minder nog door groote tegenspoeden dan wel door kleine, dagelijks weerkerende ellenden, veroorzaakt door niet begripjende “groote-menschen”’.⁵⁹ Daarin wordt Anna Lohman bijgevallen door een wat oudere man, Jan Ligthart. ‘Nee, mijn kinderellende kwam niet door gebrek aan eten, vuur en dekking, maar door gebrek aan liefde. Versta mij wel: ik meen niet, dat ik daarover te klagen had, en in huis wel het allerminst. Maar *als* ik in mijn kinderjaren echt leed heb gehad, was het altijd veroorzaakt door liefdeloosheid van onderwijzers, van wantrouwende volwassenen, van harteloze jongens’.⁶⁰

Een exhibitionistische klaagcultuur is in Nederland geïntroduceerd door Willem Kloos. Een kwade stiefmoeder was het niet erg originele mikpunt van zijn gejammer, want de dood van ouders was traditioneel de gelegitimeerde aanleiding voor het rapporteren van een rampspoedige jeugd. ‘Maar ik hield altijd alles voor mijzelf, want praten met mijn huisgenoten mocht ik niet. Immers, zodra ik ook maar met een paar volzinnetjes te spreken begon over wát dan ook, werd mij dadelijk onminzaam te verstaan gegeven dat een kind heeft te zwijgen, zodat ik dan ook, als jongen van zes jaar, al lang gewend was geworden, om mijn mond, over wat ook, niet open te doen. En ik kwam er dus van zelf toe, mij geheel en al tevreden te stellen met mijzelf [...]. Alleen peinsde ik er wel eens over, hoe het in ’s hemelsnaam kon komen, dat andere knapen het bij hen thuis zoveel prettiger want gezelliger hadden dan ik. Immers ik wist toen nog niet, dat het kleine bleke mensje, dat nooit het woord tot mij richtte, behalve kortaf als zij mij iets te verwijten meende te hebben, volstrekt niet mijn eigen Moeder, nee de tweede vrouw was, van mijn ernstige stugge Vader. [...] Ik merkte van haar eens-bestaan hebben echter eerst op mijn achttiende jaar, toen mij mijn geboortebewijs, voor de militie, in handen gegeven worden moest, en ik, in het eerst ogenblik verwonderd, maar dadelijk daarna,

58. Virginie Loveling [1836], *Herinneringen* (Hasselt 1967) 27.

59. Anna de Savornin Lohman [1868], *Herinneringen* (Amsterdam z.j. [1909]) 5 en 25.

60. Jan Ligthart [1859], *Jeugdherinneringen* (Groningen 1913) 97.

weemoedig-opgewekt, het mij altijd onontraadselbaar gebleken hebbende mysterie mijner jeugd-ellende plotseling begreep'.⁶¹ In vele toonaarden heeft Kloos verder zijn bestaan als 'schrاله muis in enge klem' beklagd. Tijdgenoten lieten zich daar nog niet makkelijk op betrappen.

Aan het einde van de negentiende eeuw wordt de toon schriller, alsof de auteurs van die jeugdherinneringen protesteerden tegen omstandigheden die hun jeugd bedorven hadden. Aart van der Leeuw schetst een kind dat geheel uitgesloten was uit de jongensgroep op school, steeds het mikpunt van pesterij. Het leidde tot jaren van 'glanslooze somberheid. Misschien lijkt dit woord te diep en te zwaar, waar wij immers van kinderen spreken, maar toch mag ik wel zeggen dat ik "ongelukkig" was. Uren placht ik te mijmeren en ik vorschte naar het geheim van mijn persoonlijkheid'. Hoe meer hij zicht kreeg op zijn omgeving 'des te helderder werd het mij dat ik als een verschoppeling was geboren en niemand mij beminnen kon. [...] Allang was ik het graag gekuste kind niet meer, wiens wangen aan appels herinnerden, [...] als ik mij 's morgens waschte voor den spiegel, of mij 's avonds reinigde eer ik slapen ging, staarde ik een langen bleek-wangigen jongen in de fletse oogen [...]'.⁶² Maar anderen begrepen nog steeds niet waarom ze zo ongelukkig waren geweest. 'Toen ik een jongetje was leed ik aan wonderlijke melancholieën. Zij werden des te beklemmender, daar ik onmachtig was iets onder woorden te brengen van 't geen in mij omging, zoodat ik soms een gevoel van verstikking onderging. Ik kon alleen maar vaag-weg ellendig zijn en bij voortdoring vaag-weg onbevredigd'. Terwijl Just Havelaar al dat onbehagen heel overtuigend aan het opschrijven was irriteerde het jongetje dat hij geweest was hem tegelijkertijd. Hij ging een denkbeeldig gesprek met hem aan. 'Vandaag opnieuw ben ik voor 't open raam van dat hooge zolderkamertje gaan staan, waar ik, 30, 35 jaar geleden, zoo menig uur verdroomde. En ik zei tegen 't jongetje, dat ik daar aantrof: "Is 't wel de moeite waard, amice, je eigen, kleine, melancholieke Ik zoo gewichtig te vinden?" [...] "Word eens wakker! [...] Van jou komt niets terecht", profeteerde ik kwaadaardig'.⁶³

Het contrast met de kinderen die met armoede en rampen te maken kregen is groot, want geklaagd is er bijna niet. Wel door een Vlaams landarbeiderszoon, met een zieke moeder, een huis dat afbrandde, bedrog door burens, een geliefd broertje was plotseling dood. 'Ach God, wat hadden wij toch misdaan om zo te moeten lijden? [...] Ik was nog geen tien jaar oud en moest voor het eten zorgen en op mijn moeder passen. Ge kunt denken hoe dat ging en hoe ik ook mijn uiterste best deed waartoe ik als kind bekwaam was, het lukte mij niet altijd het eten klaar te maken zoals het moest zijn en dan kreeg ik als

61. Willem Kloos [1859], *Zelfportret*, H.G.M. Prick (ed.) (Amsterdam 1986) 9 en 51.

62. Aart van der Leeuw [1876], *Kinderland* (Amsterdam 1914) 126-127 en 144.

63. Just Havelaar [1880], *De weg tot de werkelijkheid* (Arnhem 1926) I en 142-146.

zij thuis kwamen een goede bolwassing en soms slagen erbij. Dat zal u een klein gedacht geven over mijn kinderjaren, ach wat was het kinderleven voor mij'.⁶⁴ Dit is de klacht van een latere socialist, de toon in proletarische milieus is verder meestal onderkoeld. Zwaar werk beroofde dit soort kinderen al vroeg van een kindertijd. 'Jeugd heb ik niet gekend. Ik was negen jaar, moest dan 's morgens voor schooltijd al met een kruiwagen vol brandhoutjes bij de deuren langs om die te verkopen, waardoor het inkomen van mijn ouders iets hoger werd en om de honger en armoede iets te verbeteren'.⁶⁵ De continuïteit is hier opmerkelijk. Het kinderleed in de vroegste jeugdherinneringen is ten hemelschreiend, maar de stoïcijnse toonzetting overheerste. Kinderleed was zoiets als kinderziekten: je moest er doorheen, maar het was niet nodig er veel aandacht aan te besteden. Jeugdherinneraars die in ongunstige omstandigheden groot werden, spreken daar nog steeds op die manier over.

Voor diegenen die een 'gewone' jeugd doorgemaakt hadden is het beeld veel complexer. Citeren uit de opsommingen van 'wanhopige verving' op school en alle andere dingen die een gevoel van totaal onbehagen in de herinnering konden brengen, al was het maar het bij daglicht naar bed moeten in de zomer⁶⁶ kan zonder enige moeite tot in de meest recente autobiografieën voortgezet worden. 'Die jaren van de lagere school zijn de meest kleurloze geweest van mijn jeugd. Ik moet altijd maar terugkeren tot het woord automatisch als ik denk aan de knaap die ik toen was'.⁶⁷ Voorbeelden uit beroemde boeken over een ongelukkige jeugd worden aangehaald om het eigen leed te relativiseren. Jan Greshoff verwijst naar Jules Renard, *Poil de carotte* (1894) in Nederlandse vertaling: *Peenhhaar*. Dit op lichte toon geschreven verslag van kleine en grote krenkingen, valsheid en verraad door volwassenen en leeftijdgenoten, geregistreerd door een kind dat het allemaal als vanzelfsprekend weergeeft, was in zijn tijd een literaire sensatie.

Ik denk zonder vreugde of dankbaarheid aan mijn kinder- en jongensjaren terug, doch deze waren nu ook weer niet zó ellendig dat ik, als Jules Renard, er een roerend relaas over zou kunnen opstellen. Zij vormden geen tragedie, hadden zelfs niets dramatisch, omdat ik toen reeds, door mijn ingeschapen nuchterheid alles, wat een ander tot wanhoop zou brengen, tot een aangelegenheid van beperkt belang herleidde. Verder dan talloze botsingen met mijn moeder, de volgende dag weer, door mij althans, vergeten, heb ik het in dat opzicht nooit gebracht.⁶⁸

64. Jozef Volckaert [1870], *En dat alles voor een paar tirannen* (Leuven 1983) 20 en 28.

65. Jouke Frieswijk [1891], *Kleine herinneringen* z.p., z.j. typoscript Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam 3.

66. Stijn Streuvels [1871], *Herinneringen uit het verleden* (Amsterdam 1924) 186-187.

67. Jan van Nijlen [1884], *Druilende burgerij* (Amsterdam 1982 oorspronkelijk 1966) 31.

68. Jan Greshoff [1888], *Afscheid van Europa* (Den Haag 1969) 34.

In de loop van de twintigste eeuw gaat de nadruk meer liggen op het betrappen van slechte momenten, op incidentele onzaligheid. Buiten het domein van het slachtofferschap (Tweede Wereldoorlog, incest) is het uit de mode geraakt in autobiografieën de kindertijd als geheel ellendig te noemen, terwijl dat in fictionele geschriften nog graag gebeurt.

Slot

Zo eindigt dit overzicht met paradoxen. Iedereen heeft uniek en anders dan de anderen willen zijn, maar kwam daarin overeen met die anderen. Eerste herinneringen werden steeds meer opgeschreven, maar veranderden niet van inhoud. De neiging in die eerste herinnering een leerrijke ervaring aan te wijzen en een keerpunt, waarin een levensles leidde tot de openbaring van in ieder geval een paar kronkels in het levenspad, is als een cliché doorzien, maar werd daarom niet minder populair. Ook de *I am me* ervaringen en de overwegingen van geluk en ongeluk vertonen variaties, zijn meer gedetailleerd geworden, maar vertonen vooral overeenkomsten. Dit komt overeen met het historische beeld waarin de opvatting dat mensen ‘vroeger’ of elders anders waren dan nu of hier, veel meer verbreid is dan de voorstelling dat er weinig wezenlijke verschillen zijn aan te wijzen. Toch is deze laatste opvatting naar mijn idee overtuigender. Het hele repertoire van menselijk gedrag en gevoel is steeds wel ergens te vinden. Alleen de conventies van wat mensen van gedrag en gevoel vinden en de verwoordingen daarvan vertonen een ontwikkeling.

In psychologische gesteldheid, mentaliteit of hoe je het wilt noemen lijkt niet veel veranderd, maar in de context des te meer. Ten eerste de ‘randvoorwaarden’: iedereen is alfabeet, iedereen is rijk en gezond, terwijl de verschillen tussen mensen op dat gebied nog kort geleden veel groter waren. Dat maakt dat veel meer mensen toekomen aan het zelfonderzoek dat een autobiografie oplevert. De expressiemogelijkheden zijn veel groter geworden, maar de enorme kwantitatieve toename van bespiegelingen over het zelf hoeft niet te betekenen dat daarin iets wezenlijks veranderd is. Ten tweede is er veel en vaak iets veranderd in de ideeën over wat kinderen ervan moesten vinden of hoe kinderen zouden moeten zijn en zich gedragen. Het belangrijkste voorbeeld was te zien bij de afweging van zaligheid en onzaligheid: in het begin van de negentiende eeuw zie je veel vermeldingen van de zalige kindertijd, bij latere auteurs een veel grotere ambivalentie. Veel zalige jeugd, zeker, maar veel vaker in verband met de onvermijdelijke desillusie. Die werd in de oudste autobiografieën veel beknopter gehouden, al was die volop aanwezig. Het flink uitmeten van de onzalige jeugd was ongepast en is pas in de tweede helft van de negentiende eeuw in de mode geraakt.

Hoe de enorme vloedgolf van jeugdherinneringen en de belangstelling ervoor te interpreteren blijft voorlopig de vraag. Ik hoop hier aannemelijk ge-

maakt te hebben dat de verbeterde zoektocht naar het zelf te makkelijk uitgelegd is als de manifestatie van een wezenlijk nieuw menstype. Mensen wilden zo dolgraag anders zijn, dat ze dat herhaalden tot iedereen het lijkt te zijn gaan geloven. Ze willen nog steeds anders zijn, maar ze blijven dezelfde. Hun omgeving lijkt verbijsterend snel te veranderen. Dan zeggen ze hele andere dingen dan voorheen, maar zijn ze ook veranderd?

Over de auteur

Hugo Röling is docent historische opvoedkunde in de faculteit Maatschappij en Gedragwetenschappen aan de Universiteit van Amsterdam. Dit artikel maakt deel uit van een langlopend project dat beoogt Nederlandstalige jeugherinneringen als bron voor de sociale geschiedenis van kinderen te ontsluiten.

E-mail: h.q.roling@uva.nl